

محاسبه کتاب فرهنگ و تمدن اسلامی در قم قرن سوم هجری، تاریخ قم از ۱۸۲ تا ۴۲۰، تاریخ محلی قم از ورود اسلام تا سقوط آل بویه

دکتر محمد رضا شهیدی پاک^۱

^۱ استادیار دانشگاه آزاد اسلامی تهران مرکز (نویسنده مسئول)

چکیده

هر پژوهش مطالعه بنیادی تاریخ اجتماعی علم و فرهنگ و آموزش و مذهب ایران در دوره انتقال در حوزه مطالعات شهری در مورد یک شهر در قرون وسطی است. یکی از ماندگارترین موارد تحقیقات شهر، شهر قم است. تاریخ شهر قم نمونه بارز شهرنگاری در قرون وسطی است که ویژگی های کالبدی شهر باستانی و قرون وسطی و دوره اسلامی را هم زمان در خود حفظ کرده است. این مهم با بررسی حوادث قم از اواخر دوره باستان تا پیدایش شهر اسلامی قم در قالب مطالعات اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، فرهنگی، علمی و آموزشی در کتاب فرهنگ و تمدن قم در قرن سوم هجری (۱۳۸۳) و مقاله قم در دو قرن نخست هجری (۱۳۸۱) صورت گرفت. این عناصر کالبدی و سنتی شهر را براساس کتاب تاریخ قم حسن قمی و مصادر تاریخی و جغرافیایی موید آن با توجه به پارادایم تاریخ محلی تحلیل و تبیین کرده است. عناصر اصلی تاریخ محلی تغییرات طبیعی و مذهبی و سیاسی و اقتصادی در کتاب فرهنگ و تمدن قم در قرن سوم هجری تاریخ قم به شکل مبسوط در این پژوهش به کار رفته است. گزارش تاریخی این شهر بیان شهری است که در حال تغییر از بافت شهر باستانی به قرون وسطی قرارگرفت و سرانجام در طی فرایند سیاسی اجتماعی مذهبی و اقتصادی، فرهنگی و علمی شکل شهر از باستانی به اسلامی تبدیل شد. در کتاب فرایند شکل گیری شهر در قرون وسطی (۱۳۹۵) ایران در دوره انتقال از عصر باستانی به دوره اسلامی و کتاب تاریخ اجتماعی قم و مقاله اوضاع فرهنگی قم هنگام ورود حضرت معصومه (۱۳۸۴)، زمینه ها و عوامل مختلف به عنوان الگوی دگرپرسی شهر باستانی به اسلامی بررسی شده است. تاسیس مکتب علمی شیعه امامیه در قالب مدارس علمی و آموزشی در زمینه های حدیثی، فقهی، کلامی، سیاسی، ادبی در زمینه ای از سیر تاریخی گردش قدرت در قم انجام گرفته است که با اقدامات عرب در فرایند ورود اسلام به قم در قرن نخست هجری شروع شده است و در روابط سیاسی اجتماعی فرهنگی در ادوار سیستم ارتباطی وکالت ائمه شیعه، والیان امویان، والیان و نقبای عباسیان، دولت های علویان طبرستان، آل بویه وال زیار و برخورد ارتباطات عصر عرب- ایرانی به تدریج استمرار پیدا کرده است و سرانجام در حدود ۴۲۰ با آغاز ضعف آل بویه عامل توسعه قم در نیمه قرن پنجم هجری دوره ای ممتاز از تاریخ ایران دوره اسلامی رقم خورده است که بخش کالبدی تاریخ تشیع در قم است. نقطه گردش تاریخی و اتکا در پیکربندی این بررسی تاریخی حادثه ۱۸۲ هجری و استقرار بزرگترین خلیفه ها رون در نزدیکی قم برای کنترل بحران خراج و در واقع برای جلوگیری از تاسیس دولت و قدرت مستقل محلی در قم است. روند تحولات سیاسی قم می توانست منجر به تاسیس دولت محلی در قم مانند دولت محلی طاهریان و صفاریان و آل سامان بشود تاسیس قدرت مستقل محلی در قم برای خلافت عباسی زینبارتر از تاسیس فاطمیان در مصر بود و باعث از دست رفتن قدرت خلافت عباسی از سراسر ایران می شد، خلافتی که در گیر مسئله بیزانس و دول محلی بود. دیگر نقطه عطف و گردش تاریخی در قم، رویداد های ۱۹۸ تا ۲۰۳ است که با هجرت و وفات امام رضا و حضرت معصومه و تاسیس دو شهر مقبره ای در ایران شروع شد و زمینه و روند رو به توسعه آموزشی علوم شیعیان در قرن سوم

و چهارم هجری را پی ریزی کرد که نقطه آغاز تشیع و پیدایی وضعیت فکری علمی آموزشی، فرهنگی و اوضاع اجتماعی – سیاسی قم در قرون نخستین هجری بویژه چهار قرن نخست هجری است. این موقعیت در منطقه جبال ایران با مرکزیت قم با توجه به اقدامات والیان خلافت اموی و عباسی و دولت های آل بویه، زیاری و دولت علویان طبرستان و نفوذ آن ها در ری و حضور موثر نقبای قم در دستگاه های دولتی به تدریج بوقوع پیوست. فرایند فتح قم در قرن نخست هجری و وضعیت علمی آموزشی سیاسی اجتماعی اقتصادی و فکری و فرهنگی قم در قرون نخستین هجری و تاریخ تشیع در قم و فاطمه معصومه و امام رضا و پیامدهای سفر آن ها به ایران و تاسیس مکاتب فکری شیعه امامیه در قم از ارکان اصلی کتاب یاد شده است. کتاب فرهنگ و تمدن قم در قرن سوم هجری (۱۳۸۳) و مقاله قم در دو قرن نخست هجری (۱۳۸۱) با عناوین مختلف از جمله، اوضاع سیاسی و مذهبی قم در دو قرن نخست هجری و فرایند فتح قم در قرن نخست هجری و بررسی پیامدهای سفر امام رضا به ایران، اوضاع علمی و آموزشی شیعیان قم در قرون سوم و چهارم هجری، به عنوان رساله کارشناسی ارشد مورد انتحال قرار گرفته است. مسئله پژوهش تلقی قم به عنوان شهر در حال تغییر است و فرضیه پژوهش تاثیر مجموعه ای از عوامل فیزیکی – متافیزیکی در تغییر است. این عوامل در کتاب یاد شده (۱۳۸۳) تحلیل و تبیین شده است، فرضیه این که فرایند دینامیکی این عوامل باعث دگردیسی قم از شهر باستانی به اسلامی است عامل اصلی فرایند یاد شده در قرن سوم هجری و ناشی از آثار وجودی امام رضا و فاطمه معصومه است. این عوامل به صورت پارادایمی ثابت می تواند تغییر فرهنگی – تمدنی ایران از دوره باستان به دوره اسلامی که مرحله ای اساسی در تاریخ تحولات سیاسی اجتماعی ایران از ورود اسلام تا سقوط آل بویه است را به خوبی تحلیل و تبیین کند.

واژه های کلیدی: قم، تغییر، ایران باستان، اسلام، تشیع، فاطمه معصومه، امام رضا

۱- مقدمه: فرایند فتح ایران - فتح قم - در قرن نخست هجری و چگونگی آغاز تشیع در ایران و وضعیت عتمی آموزشی فکری فرهنگی و اوضاع اجتماعی - سیاسی - اقتصادی شیعیان قم در قرون نخستین هجری -

فرایند ورود اسلام به ایران و تحولات سیاسی اجتماعی فرهنگی و اقتصادی از اندکی پیش از اسلام و در قرون نخستین هجری از مهمترین موارد مطالعه تاریخ ایران است این مطلب کلی در موردی جزئی در منطقه مرکزی ایران که استانی بزرگ در اندکی پیش از ظهور اسلام و ورود ایران به دوره اسلامی بوده است شناخت ویژگیهای کمی و کیفی کل - ایران - بواسطه تنقیح مناط مسئله و عوارض ذاتی آن در موضوع جزئی - قم - است . و محققان اسلامی و شرق شناسان با تعبیر و اصطلاحات خاصی هنوز در صدد بررسی این مورد عمیق و گسترده مطالعات تاریخی قرون وسطی هستند . قم با ماده تاریخی کتاب تاریخ قم حسن قمی که قدیمترین اثر در تاریخ محلی نقاط مرکزی ایران است ، مناسبترین موضوع این بررسی تاریخی است که فرایند فتح قم در قرن نخست هجری الگویی برای فتح ایران و چگونگی آغاز تشیع در ایران و وضعیت فکری فرهنگی و اوضاع اجتماعی - سیاسی ایران در قرون نخستین هجری بوسیله بررسی و تحلیل و تبیین همین موضوعات در مورد قم است . کتاب فرهنگ و تمدن قم در قرن سوم هجری و مقاله قم در دو قرن نخست هجری نوعی و شیوه ای از مطالعه موردی قم برای دریافت مسئله فتح اسلامی و اوضاع متعاقب آن در تاریخ ایران در قرون نخستین هجری است . فاطمه معصومه و امام رضا و پیامدهای سفر آن ها به ایران ، وضعیت خاص رو به توسعه علمی آموزشی فکری فرهنگی و اوضاع اجتماعی - سیاسی - اقتصادی برای تشیع و شیعیان قم در قرون نخستین هجری فراهم ساخت که بنیاد استواری برای تشیع در روزگاران است .

۲- جغرافیای تاریخی و محدوده جغرافیایی قم :

در فهرست در بخش محدوده جغرافیایی قم در قرن سوم هجری در کتاب فرهنگ و تمدن قم در قرن سوم هجری (۱۳۸۳) و سرفصل جغرافیای تاریخی قم در مقاله قم در دو قرن نخست هجری (۱۳۸۱) بحث جغرافیای تاریخی قم از دوره باستان تا اوایل دوره عباسیان آمده است . متفاهم منابع دوره اسلامی قرون وسطا قم دارای جغرافیای تاریخی طولانی در تاریخ ایران است و از مداخل شهری و باستان است شهذی که در دوره مادی در قلب بلاد فهله است و دوره اشکانی و سلوکی آثار باستانی بسیاری در حفاریهای باستان شناختی نیمه و اواخر قرن بیستم از جمله ته ستون سلوکی و اسامی برخی قلاع در گزارش های متعدد تاریخ قم است . چهره قم باستان در دوره ساسانی کالبد تمام یک شهر باستانی را تاریخ قم گزارش کرده است و مراحل گذار شهر از باستان به قرون وسطی در این گزارش تاریخ قم قابل توصیف است که در کتاب فرایند شکل گیری شهر در قرون وسطی آمده است . شهر قم قرون وسطی آخرین مرحله تاریخی سیر شهر در محدوده جغرافیایی قم است که قرن ها حفظ شده است و در دوره ساسانی برقرار بود و در دوره اسلامی تا قرن چهارم زمان گزارش حسن قمی همچنان محدوده جغرافیایی قم همان محدوده باستانی است . در این سیر تاریخی جایگزینی نماد های دینی از ایین مهر و آتش و بعد مساجد در تاریخ قم آمده است و کتاب فرهنگ و تمدن قم پیدایش نخستین مساجد در قم را بررسی کرده است و در بخشی از کتاب مساجد قم در گزارش حسن قمی را که جایگاه خاص در جغرافیای مساجد در ایران دارد را دسته بندی و تحلیل و جایگاه فعلی آن را تحقیق کرده است. جغرافیای قم در دوره اسلامی در واقع محور کالبدی جغرافیای تاریخی مساجد است.

۳- وجوه تسمیه قم : کوما مادی .

ایرانوساز کواذ ساسانی و سایر اسامی دوره ساسانی و سایر وجوه تسمیه زبان پهلوی از جمله تنها کلمه پهلوی در منون تاریخ قم حسن قمی تصویر کاملی از قم باستان داده است و اسامی نقاط باستانی را ذکر کرده است . در متون قرون وسطی از واژه

پهلوی زعفران قمی از جمله زعفران قمی در متون قدیم پهلوی به وسیله ثعالبی (د: ۴۲۹ ق) گزارش شده است. وجوه عربی تسمیه قم نتوانستند تسمیه مادی را کنار بزنند و در دوره اسلامی همان نام مادی معرب شد و این شهر در قرون وسطی قم نام گرفت. وجوه تسمیه قم در قرون وسطی متعدد است و ریشه دینی و اقتصادی و سیاسی اجتماعی دارد که در کتاب و مقاله مزبور بر اساس چهل حدیث در مورد قم بررسی شده است. از جمله نام زهرا که ریشه مذهبی شیعه دارد. و اصغر دلیل بر فقر سبزی در کویر و این چهل روایت واسامی قم در آن در صفحه کتاب فرهنگ و تمدن قم در قرن سوم هجری آمده است و چه تسمیه باستانی هم در مقاله کتا ذکر شده است.

۴- موقعیت ارتباطی قم - قم قلب ارتباطات فرهنگی و آموزشی و علمی ایالت جبال

فصل دوم کتاب فرایند شکل گیری شهر در قرون وسطی (۱۳۹۵) و در فصل نخست کتاب فرهنگ و تمدن قم در قرن سوم هجری (۱۳۸۳) و در مقاله قم در دو قرن نخست هجری (۱۳۸۱) به موقعیت ارتباطی قم بر اساس مصادر اصلی از جمله ابن خردادبه و ابن رسته و یعقوبی و اصطخری و ابن فقیه پرداخته است. و راههای قم را در موقعیت ارتباطی آن به عنوان قم شهر راه ها از جمله قرار گرفتن در مسیر راه خاکی ابریشم را متذکر شده است. منابع جغرافیایی قرن سوم، موقعیت قم را در ملتقای مهمترین راه های مواصلاتی بین جنوب و شرق ایران نشان داده اند. یعقوبی از وجود هزار گذر در قم سخن گفته است. در این منابع از قم به عنوان شهری معتبر در سر شاهراه بزرگ و راه اصلی ایران - راه خراسان - یاد شده است که با سیزده دروازه با این راه ها در ارتباط بوده است. در کتاب کروکی این دروازه ها رسم شده است. حیات هر شهر بستگی به راههایی دارد که از آن شهر عبور می کند. تعداد راهها و کیفیت کاربری راههایی که از یک شهر عبور می کند، حاکی از نقش و جایگاه کالبدی شهر در شبکه ارتباطی بین شهرها است. این موقعیت قم در حفظ حیات و پویایی راه های مهم مواصلاتی در ایران از قدیمی ترین ایام تا عصر ساسانی و ورود به قرون وسطی و دوره اسلامی در دوره راشدین و عصر ولاه اموی و عباسی و آل بویه و دول معاصر آن ها مورد توجه بوده است و این موقعیت به عنوان زمینه تحركات موثر فرهنگی سیاسی اجتماعی قم مطرح شده است. دیرگچین، قلعه دختر، و چند میل ذاهنما در کتاب فرهنگ و تمدن قم در قرن سوم هجری (۱۳۸۳) و مقاله قم در دو قرن نخست هجری (۱۳۸۱) به عنوان نماد و علامت و نشانه در راه های ارتباطی قم لحاظ شده است در بخشی از کتاب فرایند شکل گیری قم قرون وسطی با عنوان نمادهای میل و طلسم در جدولی تنظیم نموده است و در متن به توضیح آن پرداخته است و نظر گذار فرانسوی که صد سال پیش کروکی قلعه دختر را کشیده و آن را نماد راه دانسته آورده است. راه ها شریان و قلب ارتباطات فرهنگی و آموزشی و علمی ایران و تشیع در ایالت جبال بود.

۵- قم در عصر باستان - بافت خاص روستا - شهر در فرایند شکل شهر از باستان به قرون وسطی :

دوره باستانی قم در تاریخ ایران باستان بسیار پر رنگ و شکل کلاسیک شهر باستانی است و در کتاب فرهنگ و تمدن قم در قرن سوم هجری (۱۳۸۳) و مقاله قم در دو قرن نخست هجری (۱۳۸۱)، و فرایند شکل گیری شهر در قرون وسطی ۱۳۹۵ عناصر کالبدی شهر قرون وسطی با گزارش های تاریخ قم تطبیق داده شده است. در کتاب فرهنگ و تمدن قم در قرن سوم هجری (۱۳۸۳) با تحلیلی و تبیین گزارش های حسن قمی و رودن خروج شهر از باستان به قرون وسطی و در کتاب فرایند شکل گیری شهر در قرون وسطی ۱۳۹۵ در ص ۱۲۰ به بافت روستا - شهر قم اشاره شده است. که روند شکل گیری شهر از باستان به قرون وسطی منجر به تاسیس شهری با بافت روستا - شهر شد. حسن قمی دوره باستان قم از دوره پیش از مادی تا ساسانی را از قمساره بن لهراسب تا قباد ساسانی به اختصار آورده است و عناصر دوره ساسانی را به تفکیک به طور مفصل ذکر کرده است. دیر گچین و ده ها قلاع و کوشک و نامها و اسامی و واژه ها و اعتقادات و رسوم و اداب و تشکیلات اداری باستان و بویژه گزارشات تشکده های قم و عناصر کالبدی دوره ساسانی که تا قرن چهارم هنوز پابرجا بوده است را حسن قمی یاد کرده است. در کتاب و مقاله یاد شده این گزارش های باستانی حسن قمی با منابع جغرافیایی

وتاریخی قرن سوم و چهارم و برخی منابع شرق شناسی معاصر مانند سخن گذار در رابطه با سراج و آتش کده های قم تطبیق داده شده است. حفاری های اخیر در قم و وجود چند چهارطاقی آتشکده پارتی و ساسانی در شمال و جنوب قم نیز با داده های حسن قمی در مورد قم باستان قابل تطبیق است.

۶- قم دول و قدرت های حاکم از قرن نخست تا پایان چهارم هجری : از ۱۸۲- و ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۸۱،۴۳۵ -

سیستم ارتباطی و کالت

قم در عصر قدرت ها و دول معاصر مانند دولت راشدین، ائمه شیعه، امویان، عباسیان، آل بویه، ریاریان، دیلمیان همسایه معاصر آن ها روند اسلامی شدن گرفت و از شهر باستانی گذشت و شهر اسلامی شد. نقطه عطف ۱۸۲- و گردش ۳۱۹ و گردش ۳۲۰ و حوادث نیمه اول قرن پنجم رویداد های تاریخ ساز قم است. نیمه قرن سوم تا نیمه قرن چهارم عصر پیدایش و توسعه و تا نیمه قرن پنجم دوره نهایی ثبات شکل کلاسیک مکتب شیعه امامیه و ظهور قدرت سیاسی آن است. در گزارش دولتی حسن قمی که برای آل بویه تهیه کرده است. گزارش ها یی و اشاراتی به دولت های با نفوذ در قم در گردش های تاریخی دوره اسلامی وجود دارد. راشدین و و لاه و سرداران فتح آن ها و دولت امویان شام و خلافت عباسی و قبایل قدرتمند با نفوذ عرب که قدرت آن ها مانند قدرت دولتی بود، در تاریخ قم حسن قمی که گزارش ارشیوی منظم و دولتی است ذکر شده است. راشدین با فتح و امویان با کنترل و مهار نظامی و عباسیان با ترتیب امور بوسیله مجموعه والیان نظامی خود و ائمه با سیستم و کالت با قم ارتباط داشتند. مجموعه ای از اعمال نظامی سیاسی اقتصادی این دولت ها و قبایل و خاندان ها و اشخاص عرب، در طی چهارصد سال که در نقاط عطف ۲۳ و ۸۵ و ... و ۱۷۲ و در نقطه عطف بسیار سرنوشت ساز ۱۸۲ که هارون در مرز قم و ری مستقر شد و ۱۹۸ و ۲۰۰ و ۲۰۲ در ایام مهاجرت دو نور اهل بیت به ایران و شهادت این دو در ایران و تاسیس دو شهر مقبره ای در ایران چهره قم را از شهر باستانی به اسلامی تغییر دادند. حوادث مقارن با نقاط عطفی در سال های ۳۲۰ تا ۴۴۷ ق و ۳۱۹-۴۸۶. منجر به تاسیس شهر تمام عیار شیعی است که سنگ بنای نخستین مکاتب سیاسی - کلامی - فلسفی - فقهی - حدیثی شیعه امامیه در آن نهاده شد، است. امویان و آل بویه و دیلمیان و ... و خلافت عباسی و عمال آن ها در قم و جوادتی سیاسی اقتصادی فرهنگی آن ها در قم وجود دارد. قم تنها با روی کار آمدن آل بویه بود که از شر خلافت عباسی و مزدوران آن ها نجات یافت و سرانجام بویهیان پایان حضور و لاه و خاندان های عرب و گزینش روسای مناسب با امامیه در قم را اعلام و اجرا کردند. این گزارش ها موید به گزارش های مقدسی، ابن حوقل و امثال ایشان است. ائمه شیعه با سیستم بی بدیل و ابتکاری و کالت ارتباطات گسترده در جهان اسلام بویژه در ایالت جبال ایران داشتند. این سیستم در مقاله و کتاب یاد شده با ذکر و کلا در ایام حضور ائمه و صد یسال ارتباط مردم قم با ائمه آمده است.

۶-۱- راشدین - فتح اول قم در عصر خلیفه دوم :

دوره راشدین عصر فتح ایران و مقاومت شهرهای ایرانی در برابر فتح عربی است. یکی از نقاط مقاومت قم است. حضور جوانان قمی در سپاه مقاومت یزدگرد در برابر اعراب و جلوگیری از پیشروی آن ها براساس مصادر نخست است که در کتاب فرهنگ و تمدن قم در قرن سوم هجری (۱۳۸۳) به ان اشاره شده است. با این وجود قم به عنوان حاکمیز مقاومت در عهد راشدین در ۲۳ هجری سقوط کرد. و عرب در مرکز بلاد پهلویین مستقر شد.

۶-۲- امویان - فتح مجدد قم - تاسیس پادگان شهر قم در عصر اموی

امویان قم را مجددا فتح کردند و نقطه پادگان شهری برای ندارک نیرو برای فتح ماورالنهر از ان استفاده کردند. والیان اموی هیچگاه نتوانستند با مردم قم ارتباط ماندگار برقرار کنند و در محدوده نظامی خود دار الاماره بسر می بردند. عصر ان ها

مصادف با برخورد خشن نظامی باقم از حمله قتل عام روسا و دهفنانان قمی است .

۳-۶- خلافت عباسی و قم - نقطه عطف تاریخی ۱۸۲ چیست ؟

بحران اقتصادی بین خلافت عباسی و قم منجر به درگیری نظامی مستقیم خلافت با قم شد . این مطلب به طور مبسوط در کتاب فرهنگ و تمدن قم قرن سوم هجری آمده است . استقرا را لشکر عباسی در ری و تدارک چند تهاجم به قم، و سپس اردو کشی به خراسان، و کنترل تحرکات مخالفان آنجا، برای معالجه امر قیام قم بود که این شهر از دوره باستان در مرکز بلاد ماد بود و دارای اهمیت تاثیرات منطقه ای بود. تسری قیام قم از جبال به خراسان کا خلافت عباسی را در ایران مختل می کرد و کمترین قدرت را برای آن ها در ایران باقی نمی گذاشت. لذا خلیفه هارون اقدامات سیاسی نظامی گسترده ای در مورد قم انجام داد که با مامون استمرار پیدا کرد و با شهادت امام رضا برای حذف جایگاه او در سیاست قم اقدامات دولت عباسی به نقطه مطلوب خلافت رسید و از تشنجات ناشی از قم علیه خلافت رها شد. از آغاز دوره ولاه تا ۳۵۷ و ۳۷۵ و ۳۸۵ و ۳۸۸ ویرانی اتشکده باستانی قم و...چند برخورد با ولاه عباسیان در قم وجود دارد. نقطه عطف اقدامات خلافت عباسی برای مهار قم سال ۱۸۲ هجری است . کتاب و مقاله یاد شده به طور مفصل کاربست روابط قم و خلافت عباسی و تاثیرات بومی و منطقه ای و بین المللی آن را بررسی کرده است .

۴-۶- ال بویه (۳۲۰ تا ۴۴۷ ق) و شکوفایی و توسعه قم :

در عصر امرای بویه رکن الدوله ابوعلی حسن بن بویه (۳۲۰-۳۶۶) و مؤیدالدوله ابومنصور پسر رکن الدوله (۳۶۶-۳۷۳) و فخرالدوله ابوالحسن علی پسر رکن الدوله (۳۶۶-۳۸۷) قم و ری بخشی از محدوده حاکمیت ال بویه بود و اصلاحاتی بوسیله این سه تن در قم به نام آن ها در تاریخ ثبت شده است . واصله این اصلاحات در بخش بزرگی از زمان صاحب بن عباد (۳۷۵) بود .

۶-۴-۱- گشایش و توسعه سیاسی اجتماعی اقتصادی قم :

صاحب بن عباد به ایجاد ارتباط سارنده با قم و توسعه اقتصادی آن معروف است . پدر او عباد ابندا در تنظیم خراج قم اقدام کرد صاحب در ۳۳۵ مسول اصلاح خراج مالیات مشاخره از قم شد و در ۳۷۰ و اندی صاحب از طرف رکن الدوله به قم رفته و خراج را طوری تنظیم کرد که مردم راضی شدند . در طول قرن سوم قمی ها از بحران خراج رنج می بردند و در برابر ولات مقاومت می کردند. سرانجام بحران خراج قم در نیمه اول قرن چهارم در ۳۳۵ هجری، توسط وزیر بویه صاحب بن عباد فروکش کرد و نظام مالیاتی جدیدی یکسانی برای قم وضع شد. و قمی ها از زیر بار فشار مالیاتی خلافت و اقطاع داران عرب آنها که انواع مالیات ها را از مردم می گرفتند رها شدند. قبائل عرب در قم در نواحی مختلف آن در کنار زمین های آباد پراکنده شدند و آنها را تصرف کردند. و از این بابت به دولت عباسی مقداری خراج پرداخت می نمودند. مالیات بر انواع میوه ها و درختان، انواعی دیگر از مالیات های غیر شرعی بود که تاریخ قم ذکر کرده است. روند اخذ چنین مالیات هایی تا نیمه قرن چهارم ادامه داشت در نیمه قرن چهارم و به قدرت رسیدن وزرائی چون صاحب بن عباد، اصلاحاتی در نظام مالیاتی بر ضد خلافت عباسی در قم انجام شد. محاسبه خراج در قم براساس مساحت زمین بود که ولاه بارها قم را مساحت کردند. در ناحیت قم دودار الخراج بود: در قصبه قم و در حومه آن در قریه براوستان.

۶-۴-۲- اقتصاد قم عصر بویه

وضع اقتصادی و محصولات و تولیدات، معیشت مردم قم قرون وسطی در فصل سوم کتاب فرهنگ تمدن قم در قرن سوم

هجری مفصل آمده است. حاصل گزارش های متعدد و متناقض در مورد معیشت مردم قم نشان می دهد که سطح زندگی مردم در شهری که زمانی آن را از شدت سرسبزی کیبود دشت می نامیدند، در اثر ستم اقوام مهاجم، به ویژه تجاوزات مستمر خلافت عباسی و ویرانی های ناشی از آن در طی سه قرن نخست قمری، دچار نوسانات فاحش اقتصادی بوده است. دعبل در شعر خود از کرامت و عزت مردم قم در عین فقر یاد کرده است. اصطخری (د: ۳۴۶ ق) می نویسد: مردم قم تنگ معیشت باشند. اما مقدسی و ابن حوقل (د: ۳۶۷ ق) و حسن بن محمدبن حسن قمی، به وسعت معیشت مردم قم اشاره دارند. قم در میان سه قطب بزرگ صنعت سفال سازی، یعنی ری، کاشان و ساوه واقع شده بود و صنعت سفال سازی در آن رواج داشت تاریخ قم به وجود کارخانه های متعدد در قم اشاره دارد. بافت انواعی از پارچه ی دیبا و کرباس در قم رایج بود. بازار قم محل رفت و آمد مسافران بود. تاریخ قم از بعضی سرهای این بازار، از جمله سرای لگام سازان نام برده است. در این بازار نماز جمعه برگزار می شده است. مقدسی (د: ۳۷۵ ق)، به صدور بز، صندلی و لگام اسب و زعفران فراوان از قم اشاره دارد. محصولات کشاورزی از اقلام عمده ی صادرات قم بود که به آن اشاره شد. نمک از جمله اقلام صادراتی قم بود که از کوه ملاحه استخراج می شد یعقوبی، به این کوه اشاره دارد.

۶-۴-۳- توسعه فرهنگی و علمی اجتماعی قم از نیمه قرن دوم هجری و ورود حضرت معصومه تا عصر ال بویه

از مباحث عمده کتاب فرهنگ و تمدن قم قرن سوم هجری تحول و توسعه و تغییر اجتماعی علم و فرهنگ است که از نیمه قرن دوم شروع شد و با ورود حضرت معصومه شدت گرفت و محصول تغییرات سیاسی علمی و فرهنگی ناشی از انتقال علوم اسلامی - شیعی از حجاز به قم پدایش مدرسه پیشرفته و کلاسیک و مرکز آموزشی شیعه امامیه در قم است که در عصر ال بویه به اوج شکوفایی رسید. مقاله اوضاع فرهنگی قم مقارن ورود حضرت معصومه (۱۳۸۳) به این موضوع پرداخته است اوضاع علمی قم در قرون سوم و آغاز چهارم هجری به بنیان مدرسه علمی شیعه امامیه منجر شد که در اثر پدیده اجتماعی هجرت علم و علمای شیعه از حجاز و عراق به قم صورت گرفت. وجه اصلی آثار هجرت طالبیان از شهرهای حجاز و عراق به قم، خصیصه فرهنگی و علمی آن بود. وجه غالب این هجرت در حقیقت انتقال دستگاه علمی و آموزشی و تحقیقاتی شیعه بود. شیعه که در خانه اصلی خودش مدینه و سپس کوفه اجازه رشد نیافت، به قم مهاجرت کرد. مهاجرت ده ها تن از صحابی ائمه شیعه و صد ها تن از علماء، فقها و محدثان بزرگ شیعه به قم و سکونت در آنجا، نسل محقق و پر کاری از شیعیان در قم ایجاد کرد که در قرن سوم و چهارم هجری انبوهی از آثار شیعی در زمینه های مختلف علوم دینی را پدید آورده اند. حجم این آثار و بدیع بودن آن ها به حدی است که در برخی عرصه ها می توان قمی ها را مؤسس و صاحب مکتب دانست. وجه علمی قم در ۴ مدرسه و مکتب تجلی کرد - قرن سوم و چهارم، که قرون اعتلای فرهنگی و آغاز شکل گیری مذاهب و فرق گوناگون اسلامی در نقاط مختلف بود - این چهار مدرسه عبارتند از: مکتب و مدرسه حدیثی قم، مکتب و مدرسه فقهی قم، مکتب و مدرسه کلامی قم، مکتب و مدرسه ادبی قم.

۷- مکتب حدیثی قم: نقطه عطف فرهنگی تاسیس مدرسه و مکتب حدیثی قم - تدوین حدیث شیعه

از نیمه قرن دوم تا نیمه دوم قرن چهارم حدود دو قرن طول کشید تا با مهاجرت علمای شیعه و حاملان احادیث ائمه شیعه از حجاز و عراق به قم مکتب خاص حدیثی قم شکل گرفت. استقرار اصحاب امام صادق در نیمه قرن دوم و استقرار حضرت معصومه در قم در اول قرن سوم و سکونت علی بن ابراهیم قمی (م ۳۰۷ ه) استاد شیخ کلینی. و علی بن حسین بن موسی بن بابویه (م ۳۲۹ ه) سفیر امام حسن عسکری در قم و سرانجام بیست سال کار حدیثی صدوق ۳۸۱ در قم مکتب حدیثی قم بوجود آمد. نقاط عطف مکتب علمی آموزشی قم مددسه حدیث قم است. بیشترین آثار علمی که در قم قرن سوم عرضه شد، پیرامون «حدیث» است. قرن سوم در قم با انتقال مکتب حدیثی شیعه از کوفه به قم آغاز شد. در کتاب

فرهنگ و تمدن قم در قرن سوم هجری ۱۳۸۳ و مقاله قم در دو قرن نخست هجری ۱۳۸۱ به امر کمی و روند شکل گیری مدرسه و مکتب حدیثی قم و ویژگی های خاص آن بیان شده است و موسس و چهارتن از بزرگان آن معرفی شده اند. شیخ صدوق، ابوجعفر محمد بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی (۳۰۶-۳۸۱) نویسنده کتاب *مَنْ لَا يَحْضُرُهُ الْفَقِيه* از کتب اربعه ائمه شیعه در شکوفایی و قدرت تمدنی ال بویه در قم و پدرش علی بن حسین بن موسی بن بابویه مدفون در قم بنیانگذار مکتب حدیثی قم هستند. ارای آن ها مرجع است و به نوعی تلاش قم در تدوین حدیث شیعه است که در ری قم و بغداد دنبال می شد ..

۸- مکتب ادبی قم و تاثیرات عربی ایرانی ال بویه ودول محلی ایران

دیگر «چهره علمی» قم قرن سوم، چهره «ادبی» این دوره است که شامل تاریخ نگاری، قرآن و تفسیر می شد. در فصل ششم کتاب فرهنگ و تمدن قم در قرن سوم هجری ۱۳۸۳ از مکتب و مدرسه ادب قم قرن سوم در ادبیات عرب و محصولات آن یاد شده است .

ظهور ادب به معنی واقعی کلمه در قرن سوم هجری در قم به ظهور رسید. در زیر مجموعه محصولات فرهنگی که در قرن سوم هجری در قم توسط علما ارائه شد. آثاری در زمینه کتب تاریخ و جغرافیا، تفسیر مسائل اخلاقی و ادبیات شعوبی ارائه شد. در فهرست تاریخ قم به کثرت شاعران دو زبانه اشاره شده است که به دو زبان عربی و فارسی شعر می سروده اند مسعودی مورخ بزرگ مدتی در قم به سر برد . قرن چهارم قرن شکوفایی ادب در قم قرن صاحبی است که در توسعه ادبی قم نقش اصلی دارد . شخصیت هایی ادیب پذیرد آمد مانند. ابوجعفر قمی که ذر شعر مانند امروی القیس است . کتاب تاریخ قم شاهکار ادبی تاریخ محلی تدوین شد کتاب به همت و در زمان صاحب نوشته شد.

۹- نقطه عطف ابده نولوژیکی مدرسه ومکتب کلامی و تاریخ تفکر شیعه درقم سال های ۲۰۰ تا ۴۳۰:

مهم ترین شاخصه معنوی قم قرن سوم هجری، پیام قم به عنوان حامی و مدافع تشیع امامی است. بزرگ ترین مناظرات کلامی قرن سوم در قم روی داد. وجه دیگر آثار علمی قم رنگ مفاهیم کلامی حاکم بر آنهاست، آثار کلامی قرن سوم قم پیرامون امر امامت و متاثر از درک حضور امامان و غیبت بوده است . در فصل پنجم کتاب کتاب فرهنگ و تمدن قم در قرن سوم هجری ۱۳۸۳ ان پرداخته است . برقراری تعادل و توازن و حل تعارض بین دیدگاه های کلامی ری و بغداد و شخصیت مستقل و متعادل و نزدیک به ارای معصومین خصیصه مکتب مستقل کلامی قم است که بخشی از ان به عنوان مانیفیست کلامی امامیه در کتاب اعتقادات صدوق منعکس شده است . کتاب فرهنگ و تمدن قم در قرن سوم هجری به این مطلب پرداخته است که مسائل اساسی کلامی شیعه در مکتب کلامی قم تبیین شد.

۱۰- نقطه عطف تاریخی مکتب فقهی قم - مرکز علمی آموزشی فقه و حقوق اسلامی

خانه شیخ صدوق و اساتید او و سرای سستی از مراکز علمی شیعیان در قرن سوم و چهارم هجری است . در این مراکز آموزشی علوم شیعه در قم شکل کلاسیک پیدا کرد و نضج گرفت . یگی از ارکان آموزش و علم شیعه که در منابع رجال شیعه و سنی و آثار تاریخی از نقش علمی او یا ددشه است شیخ صدوق است . در خایگاه علمی قم در توسعه علم و آموزش شیعه همین بس که از شیخ قمی ها در اصول حدیثی به عنوان فقیه با لاترین مقام علمی شیعه یاد شده است . شیخ صدوق محصول همین شیخ قمیین و حاصل علمی سه نسل کار آموزشی و پژوهشی و استقرار علوم شیعه در قم است و نشانه توسعه علم شیعه در قم است . از شیخ القمیین علی بن بابویه (م ۳۲۸ ه) در نامه امام حسن عسکری علیه السلام با عنوان «فقیهی» ا فقیه

من] یاد شده است. بدون تردید علی بن بابویه در تعیین چهارچوب های فقهی علمای قم نقش اساسی ایفا کرد. صاحبان رجال از او با عنوان فقیه جلیل القدر و فقیه قم یاد کرده اند. ویژگی های مکتب فقهی قم در قرن سوم را در نوآوری های اندیشه علی بن بابویه که در افکار پسر او شیخ صدوق متجلی شد و حداقل حدود یک قرن در قم پایدار ماند، باید جستجو کرد.

۱۱- نقطه عطف مدرسه و مکتب مستقل سیاسی قم - عقلانیت سیاسی شیعه امامیه

عقلانیت سیاسی شیعه امامیه با اخراج معتزله و اسماعیلیه از قم و تعصب بر حدیث و کلام ائمه و تاکید بر استمرار امامت شکل گرفت. این عقلانیت ریشه های مستقیم کلامی و مذهبی داشت. قصیده تائیه دعبل تاریخ امامت شیعه است و وضعیت امامت و خلافت نسبت به یکدیگر را مطرح کرده است. او در این قصیده در محاق قرار گرفتن حق امامت را نشان داده است. نتیجه حکومت بنی امیه و بنی عباس، حذف امامت از روند تاریخ و قدرت سیاسی در جهان اسلام بوده است. ۲۰۲ کتاب فرهنگ و تمدن قم در قرن سوم هجری ۱۳۸۳ مراحل شکل گیری سیاست و عقلانیت سیاسی تشیع که نشانه های آن در عقاید مستقل مدارس فکری قم مشهود است را نشان داده است. این مکاتب اندیشه در قم متأثر از خط مشی سیاسی عقیدتی امام رضا است. براینده حوادث سیاسی بغداد ری قم مرو در قالب تحركات قم سرنوشت سیاسی ایران و تشیع در آغاز قرن سوم مشخص شده است این سیاست بستر مناسب شکوفایی و تاسیس مراکز آموزش داراب هویت مستقل سیاسی شیعی و مدارس علمی قم در فقه حدیث کلام و تفسیر در قم از نیمه قرن سوم تا اوایل قرن پنجم در عصر آل بویه و آغاز سلاجقه است.

۱۲- انسان شناسی سیاسی انسان از باستان تا دوره اسلامی در قم :

انسان در شهر ولایتی قم در حال تغییرات دائم در قرون وسطی در برابر انسان شهر خلافتی بغداد قرار گرفت. شهر اسلامی قم که بر فراز شهر " کم مادی " شکل گرفت تاریخ انسان در قم کلکسیون اشکال انسان از باستان تا قرون وسطی اسلامی است. این نقطه شهری، چند هزار سال سابقه شهری را تجربه کرده بود و بنا به تحقیقات گیریشمن یکی از نقاط بیباستانی موجود در دایره ناحیت قم عصر باستان محل زایش نخستین انسان بوده است. در چنین فضای پیدایش و تغییرات انسان شهری، که زایش انسان مادی و انسان هخامنشی و انسان اشکانی و سلوکی و ساسانی را به خود دیده بود، دو قرن پس از ظهور اسلام فلسفه جدیدی از شهر را تجربه کرد. و پیامد هجرت دو انسان کامل، شهر اسلامی و ولایتی قم شکل گرفت که محل زایش انسان های خارج از دایره شخصیت انسان عربی اموی و عباسی و جاهلی بود.

۱۳- ال زیار (۳۱۹-۴۸۶- ق) و سیاست فرعونی در برابر قم :

قم که با استقرار و قدرت برتر خاندان های عرب تا قرن چهارم منطقه ای عربی شده بود با نفوذ آل بویه و زیاری منطقه نزاع عربی ایرانی شد. و تاریخ قم اندکی از آن را منعکس کرده است. از سویی بین بویهیان و ال زیار مخالفت و جنگ هایی برای نفوذ در منطقه رخ می داد. از جمله در عصر موید الدوله و وزیر او صاحب بن عباد در ۳۸۳-۳۶۷ زیاریان در تاریخ قم از عوامل ازار قم و اعمال سیاست فرعونی در توسعه متصرفات این دولت در منطقه مرکزی ایران در رقابت با ال بویه یاد شده اند و در قالب گزارش کتابیه امیز این مواضع سیاسی قم تحت حاکمیت آل بویه نسبت به ال زیار بیان شده است و حسن قمی در گزارشی تاریخی - روایی می نویسد: هر جا در اطراف قم شخصی ازرق و سرخ روی دیدی از نسل فرعون است که کنایه از اقدامات احتمالی و رفتار دولت زیاری و یا هر دو نسل دیلمی در قم است.

نتیجه گیری

حوادث تاریخی به صورت گردش قدرت در ناحیه جبال در نقاط عطف ۲۳، ۸۵، ۱۷۲، ۱۸۹، ۱۹۸، ۲۰۲، باعث ایجاد زمینه پیدایش شهر خالص پایگاه شیعه امامیه شد. شکل گیری قم در قرن سوم هجری باعث دست آورد تمدنی در قرن چهارم و پنجم هجری در قالب مکتب امامیه در زمینه های مختلف علوم انسانی شد و مدارس علمی امامیه در فقه و تفسیر و کلام و حدیث و ادب بخشی ماندگار از فرهنگ و تمدن اسلامی در ادوار صد ساله توسعه و پیشرفت تمدنی در عهد آل بویه است و سهم قم در فرهنگ و تمدن اسلامی در قرن سوم و چهارم است. در این ادوار قم شاهد تغییرات فرهنگی اقتصادی دینی سیاسی اجتماعی هم زمان با تاثیر بلند مدت است. کتاب به عبارت دیگر بررسی فرایند فتح قم در قرن نخست هجری که الگوی فتح منطقه جبال در ایران است که مرحله اساسی فتح ایران است و نمایش وضعیت سیاسی اجتماعی اقتصادی و فکری و فرهنگی قم در فزون نخستین هجری است که با تاسیس مراکز علمی آموزشی شیعیان در قم بوجود آمد و کتاب مرحله ای کالبدی از تاریخ تشیع در قم است. و نشان می دهد توسعه آموزش های شیعی در قم که منعاف آن هجرت ها ی صد ساله بوسیله شیعیان و پیشرفت و انتشار علوم شیعی با حمایت دولتی آل بویه تاثیر مستقیم در تغییر شهر قم از باستانی به اسلامی داشته است.

منابع

حسن قمی، تاریخ قم حسن قمی، کنگره بین المللی مکانت فرهنگی قم و حضرت معصومه ۱۳۹۴، تصحیح محمد رضا شهیدی پاک، ۱۳۸۲-۱۳۸۳.

شهیدی پاک محمد رضا، اوضاع فرهنگی قم مقارن ورود حضرت معصومه (۱۳۸۳) کنگره بین المللی حضرت معصومه

-----، قم در دو قرن نخست هجری، ۱۳۸۲، مجله تاریخ اسلام، هشت تیر ۱۳۸۲ - ش ۱۴.

-----، فرهنگ و تمدن قم در قرن سوم هجری ۱۳۸۳ انتشارات زائر.قم.

-----، فرایند شکل گیری شهر در قرون وسطی، ۱۳۹۵، انتشارات علویون، قم.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

Calculation, rewriting, analysis, explanation and introduction of book of culture and civilization of Qom in third century AH, in expressing events of Qom from ۱۸۹ to 420, from first century AH to middle of fifth century of medieval

Dr.Moohammadreza shahidipak

Islamic Azad University Central Tehran Branch

Abstract:

Research is a fundamental study of the social history of science, culture, education and religion of Iran in the transition period in the field of urban studies about a city in the Middle Ages. One of the most enduring studies of the city is Qom. The history of Qom is a clear example of medieval urbanism. It has preserved the Middle Ages and the Islamic period at the same time. It took place in the first two centuries AH (2002). These physical and traditional elements of the city have been analyzed and explained based on the book of history of Qom by Hassan Qomi and its historical and geographical sources confirming it with regard to the paradigm of local history. gone . The historical report of this city is the expression of a city that changed from the context of the ancient city to the Middle Ages and finally became Islamic during the political, socio-religious, economic, cultural and scientific process of the ancient city. In the book *The Process of Formation of the City in the Middle Ages* (2016) in Iran during the transition from the ancient era to the Islamic period and the book of social history of Qom and the article on the cultural situation of Qom at the time of Imam Masoumeh (2005), various factors and factors have been studied. The establishment of Shia Imamiyya in the form of schools and scientific schools in the fields of hadith, jurisprudence, and literature has been done in a context of the historical course of power in Qom, which began with Arab actions in the process of Islam entering Qom in the first century AH. And in the political, socio-cultural relations between the Umayyads, the governors, the Abbasids and the Alawite governments of Tabarestan, Al-Buwayh and Ziadian have gradually continued. Is the physical part of the history of Shiism in Qom. Qom political establishment could lead to establishment of local government in Qom Like Taherian, Saffarian and Al Saman local government The establishment of an independent local government in Qom was more harmful to the Abbasid caliphate than the establishment of the Fatimids in Egypt. The loss of power of the Abbasid Caliphate from all over Iran was another turning point and historical tour in Qom, events 198 to 203, which began with the emigration and death of Imam Reza and Masoumeh and the establishment of two mausoleum cities in Iran. The development of Shiite sciences in the third and fourth centuries AH laid the foundation for the beginning of Shiism and the emergence of the intellectual, scientific, educational, cultural and socio-political situation of Qom in the first centuries AH, especially the first four centuries AH. This situation gradually occurred in the Jabal region of Iran with the center of Qom due to the actions of the governors of the Umayyad and Abbasid caliphates and the governments of Al-Buwayh, Ziariyan and the Alawite government of Tabarestan. The process of conquering Qom in the first century AH and the scientific, educational, political, social, economic, intellectual and cultural situation of Qom in the first century AH and the history of Shiism in Qom and

Fatemeh Masoumeh and Imam Reza and the consequences of their trip to Iran and the establishment of Shiite schools of thought in Qom. The book is mentioned. The book of culture and civilization of Qom in the third century AH (2004) and the article of Qom in the first two centuries AH (2002) with different titles, including the political and religious situation of Qom in the first two centuries AH as a master's thesis of Kharazmi University The history and process of the conquest of Qom in the first century AH and the study of the consequences of Imam Reza's trip to Iran, the scientific and educational situation of the Shiites of Qom in the third and fourth centuries AH, has been transferred. The research problem of considering Qom as a city is changing and the research hypothesis is the effect of a set of physical-metaphysical factors on change. These factors have been analyzed and explained in the book (2004). These factors, as a fixed paradigm, can well analyze and explain the cultural-civilizational change of Iran from the ancient period to the Islamic period, which is a fundamental stage in the history of political and social developments in Iran from the arrival of Islam to the fall of Buwayh. .

Key word : Qom, Changes, Ancient Iran, Islam, Shiism, Fatemeh Masoumeh, Imam Reza

